

Νίκος Σιδέρης

Ψυχίατρος - Ψυχαναλυτής

ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ ΚΑΙ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Πρωτοσυνάντησα το Νίκο Σβωρόνο μια βροχερή μέρα του 1978, στο σπίτι του, σ' ένα προάστιο του Παρισιού. Μου έκανε εντύπωση και ο λόγος του ανθρώπου και ο τρόπος της ζωής του.

Πέντε χρόνια αργότερα συναντηθήκαμε ξανά, στα πλαίσια ενός τηλεοπτικού διαλόγου γύρω από τα «οράματα και θάματα» του Μακρυγιάννη. Παρουσίασα μια ψυχοδυναμική ανάλυση της «εν φαντασία και λόγω» υποκειμενικής συγκρότησης του στρατηγού. Άκουγε με προσοχή ένα επιχείρημα στηριγμένο σε έννοιες που προφανώς δεν του ήταν οικείες. Προσπαθούσε να συλλάβει αυτό το νέο εννοιολογικό σύστημα και να το τοποθετήσει στο ευρύ πλαίσιο της σύνδεσης ατομικού και συλλογικού στην ιστορική διαδικασία.

Δύο χρόνια αργότερα ταξιδεύαμε μαζί από τη Λευκάδα στην Αθήνα. Τον ρώτησα ποιο ήταν, κατά τη γνώμη του, το θεμελιώδες ζήτημα που όφειλε ν' αντιμετωπίσει, στην παρούσα φάση της, η ιστορική επιστήμη. Απάντησε ότι αυτό ήταν ο τρόπος συνένωσης, σύνθεσης, απαρτίωσης των στοιχείων του κοινωνικού σχηματισμού και της ιστορικής διαδικασίας σε ένα «όλον».

Θά 'θελα να τιμήσω σήμερα τον άνθρωπο και τη σκέψη του καταθέτοντας ορισμένους στοχασμούς γύρω από το ασυνείδητο και την αιτιότητα στην ιστορική διαδικασία.

Θα ξεκινήσω από το δεύτερο σκέλος, δηλ. την έννοια της αιτιότητας.

Υπάρχουν δύο μεγάλες αντιλήψεις-εκδοχές για την αιτιότητα.

Η πρώτη, παραδοσιακή, εκλαμβάνει την αιτιότητα σαν διαδικασία *γραμμική*: Κάτι προκαλεί κάτι άλλο. Αιτιότητα είναι η σχηματική παραγωγή καθορισμένων αποτελεσμάτων από καθορισμένες αφητηριακές συνθήκες.

Δεν θα επεκταθώ εδώ σε κριτική των περιορισμών αυτής της αντίληψης που κατά κανόνα καταλήγει σε ανυπέρβλητες *απορίες* (π.χ. «η δουλοκτησία παρήγαγε το Χρυσό Αιώνα — γιατί όμως και τα άλλα δουλοκτητικά συστήματα δεν παρήγαγαν τον αντίστοιχο δικό τους Χρυσό Αιώνα;») ή σε αντίστοιχες *μυθοπλασίες* (π.χ. «η ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού οφεί-

λεται στη φυλετική ιδιαιτερότητα των «Ελλήνων». Γι' αυτό συγκεκριμένα ο Ν. Σβορώνος λέει: «Δεν πιστεύω βέβαια στη φυλετική συνέχεια (του Ελληνισμού). Δεν κάνω ζωολογία, κάνω ιστορία».

Μια πιο σύγχρονη αντίληψη για την αιτιότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *συστηματική*. Είναι οικία στη σύγχρονη επιστημολογία τόσο στις θετικές όσο και στις επιστήμες του ανθρώπου. Οπτική της γωνία δεν είναι η σχέση μεμονωμένων «αιτιών» και «αποτελεσμάτων», αλλά η σκοπιά του όλου, του συστήματος — δηλ. ενός συνόλου στοιχείων με συστηματικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις που διέπονται από κανόνες.

Σ' αυτή την προοπτική, η αιτιότητα δεν είναι «η αιτία του αποτελέσματος», αλλά η λογική του διαλόγου που αναπτύσσεται στα πλαίσια του συστήματος μέσα στον ιστορικό χρόνο. Και οι νέες πτυχές αυτής της «αιτιακής λογικής» είναι: Η *κυκλικότητα* των αιτιακών διαδικασιών (δηλ. η επανάδραση του εκάστοτε «αποτελέσματος» πάνω στην όλη κατάσταση του συστήματος που το «προκάλεσε») η *αυτορύθμιση* του συστήματος, που προκύπτει κυρίως μέσω τέτοιων μηχανισμών επανάδρασης, η *στρωμάτωση* των αιτιακών καθορισμών και διαδικασιών (δηλ. οι αιτιακοί καθορισμοί και διαδικασίες είναι ποικίλοι, πολύπλοκοι και ετερογενείς, και σε κάθε επίπεδο οργάνωσής τους αντιστοιχεί μια ιδιαίτερη λογική) και τέλος, ο αιτιακός καθορισμός μέσω επιβολής *καταναγκασμών* στη λειτουργία του συστήματος — δηλ. επιταγών που περιορίζουν τους βαθμούς ελευθερίας του συστήματος, τόσο στην εκάστοτε συγχρονική δομή του, όσο και στη δυναμική της διαχρονικής του εξέλιξης (π.χ. αρρώστια: επιδυς ενδημία, συμβάν υς. διάρκεια, «αιτία» υς «καταναγκασμός»: κοινωνία χωρίς αντιβιοτικά, υψηλή νοσηρότητα και θνησιμότητα, ...).

Σχηματικά, η λογική της συστηματικής αιτιότητας στην ιστορική διαδικασία θα μπορούσε να παρασταθεί ως εξής:

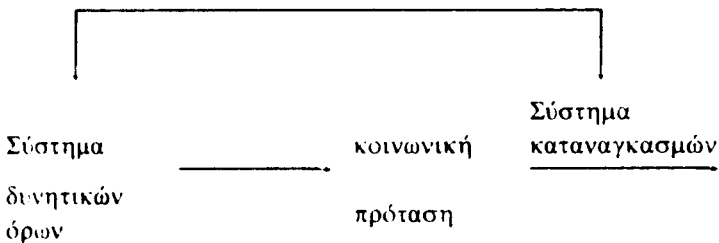
Κάθε «ιστορικό σύστημα», δηλ. κάθε κοινωνικός σχηματισμός σε δεδομένη ιστορική στιγμή, εμπεριέχει ένα (υπο)σύστημα «*δυναμικών όρων*» και *καταναγκασμών*. Ο διάλογος μεταξύ των δύο δημιουργεί μια σειρά προβλήματα-προκλήσεις-ερωτήματα, για τα οποία το κοινωνικό σώμα (όλο ή μέρος του) οφείλει να επεξεργασθεί απαντήσεις. Οι απαντήσεις αυτές αρχικά διατυπώνονται με τη μορφή διανοητικών - και - πρακτικών «*προτάσεων*». Ο αριθμός αυτών των προτάσεων, καθώς και η πιθανότητα διατύπωσης και εφαρμογής τους, δεν είναι απεριόριστα, αλλά συνάρτηση των συγκεκριμένων «*δυναμικών όρων*». Η διατυπούμενη πρόταση υποβάλλεται σε δοκιμασία, καθώς οφείλει να «αντιμετωπίσει» τους χαρακτηριστικούς καταναγκασμούς που διέπουν το σύστημα. Κάποιες προτάσεις, σ' αυτή τη διαδικασία, αποδεικνύονται *ασύμβατες* με τη λογική (ανάγκες και δυνατότητες) του συστήματος και ακυρώνονται, αποδεικνύονται απρόσφορες, και ατελέσφο-

I. ΓΡΑΜΙΚΗ
ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ

Αφετηριακό
σύνολο παραγόντων

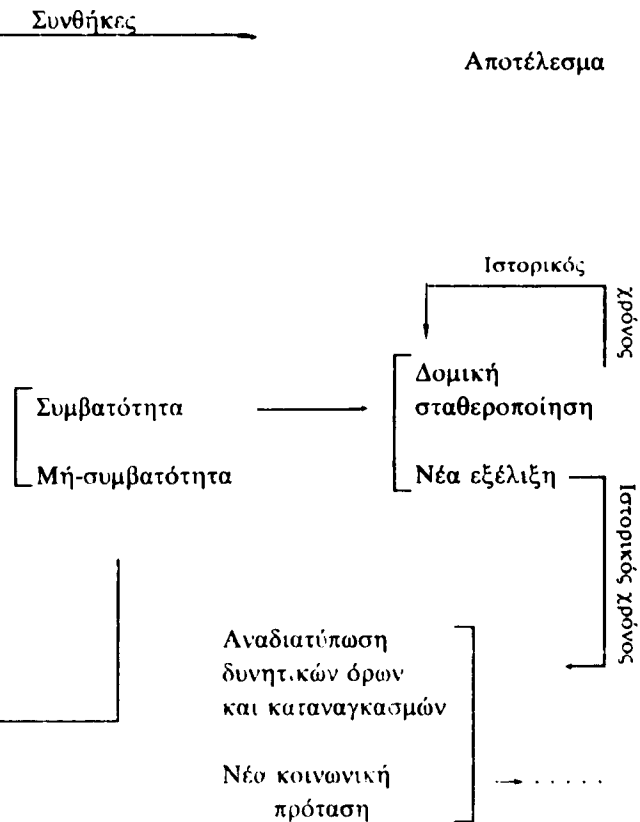

II. ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ
ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ

ακύρωση

The diagram shows a horizontal line with a vertical line extending downwards from its left end, forming an L-shape. The text 'ακύρωση' is positioned at the end of the horizontal line.

ρες. Κάποιες άλλες προτάσεις όμως αποδεικνύονται *συμβατές* με τη λογική που διέπει τη διατήρηση (ομοιοστασία) ή τη μεταβολή (εξέλιξη - μετασχηματισμός - μορφογένεση) του συστήματος.

Η υλοποίηση, με άλλοτε άλλους τρόπους, των συμβατών αυτών προτάσεων μπορεί να οδηγήσει σε ενίσχυση της ομοιοστασίας και της *δομικής σταθερότητας* του συστήματος (τυπικό παράδειγμα, οι επιτυχημένοι θεσμοί). Μπορεί όμως να διανοίξει και νέους, απρόβλεπτους λίγο-πολύ, διαύλους *εξέλιξης* του συστήματος. Ο *θεμελιώδης μηχανισμός* αυτής της εξέλιξης είναι η *αναδιατύπωση των καταναγκασμών* που διέπουν εφεξής το σύστημα και, συνεπώς, η *αναδιατύπωση και των δυνατικών όρων* που το χαρακτηρίζουν. Έτσι διαμορφώνεται και το νέο πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα διατυπωθούν οι νέες κοινωνικές προτάσεις κ.ο.κ.

Αυτό το σχήμα συστηματικής αιτιότητας μας επιτρέπει να διερευνήσουμε και την ιδιαίτερη *θέση και βαρύτητα του ασυνείδητου* μέσα στην ιστορική διαδικασία.

Θα υπενθυμίσω, με άκρα συντομία και σχηματικότητα, την έννοια του *ασυνείδητου*.

Ορισμένα ψυχικά περιεχόμενα και διαδικασίες υφίστανται χωρίς η συνείδηση να έχει επίγνωση της εκάστοτε κατάστασής τους ή και αυτής της ύπαρξής τους. Είναι δε οργανωμένα με συστηματικό τρόπο και διέπονται από ορισμένους κανόνες.

Τα περιεχόμενα του ασυνείδητου είναι *ίχνη* αντιλήψεων ή σκέψεων, που η συνείδηση τα κρίνει απαράδεκτα, γιατί αντιβαίνουν στην προσωπική ηθική ή εικόνα του εαυτού, εκφράζοντας «απαράδεκτες» τάσεις (*ενορμήσεις*, ουσιαστικά ερωτικού και βίαιου χαρακτήρα). Η λειτουργία του ασυνείδητου διέπεται από τους κανόνες της *πρωτογενούς διαδικασίας*, κατά την οποία οι παραστάσεις πραγμάτων και λέξεων είναι ισότιμες (*μορφές φορτισμένες* από την προσωπική ιστορία του υποκειμένου, φορείς των ενορμήσεων, οργανωμένες σε *φαντασιώσεις*, που εκφράζονται, σαν δειλία σε μία γλώσσα αναλογική, πλαστική, σαν αυτή των εικαστικών τεχνών. Η λογική του ασυνείδητου διέπεται από την *αρχή της ευχαρίστησης*, αδιαφορώντας για την *αρχή της πραγματικότητας*. Η δυναμική του ασυνείδητου εκφράζεται με τρόπο αντιληπτό παίρνοντας τη μορφή των ονείρων, των παραπαραξιών και των συμπτωμάτων.

Το ασυνείδητο είναι λοιπόν ένας λόγος εν εξέλιξει, λόγος εκτός ελέγχου της συνείδησης, λόγος ενός «ξένου», του Άλλου που βρίσκεται μέσα μας. Καθοριστικό τμήμα κάθε υποκειμενικότητας, περισσότερο ή λιγότερο σπουδαίος όρος κάθε διανοητικής δραστηριότητας, ψυχικής εκδήλωσης, ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τόπος του επώδυνου και του απαγορευμένου, των αχαλίνωτων επιθυμιών και φαντασιώσεων, προνομιακός τόπος διαμόρ-

φωσης του προσωπικού και πρόληψης του υπερπροσωπικού λόγου, το ασυνείδητο μετέχει περισσότερο ή λιγότερο καθοριστικά σ' όλα τα κομβικά σημεία της αιτιακής διαδικασίας:

— Η «υποκειμενική» πάντοτε ανάγνωση και, εν τέλει, *δομική παραγνώριση* της πραγματικότητας, σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη του ασυνείδητου, η δε ιστορική εξέλιξη των ιδιαιτεροτήτων αυτής της συλλογικά αποδεκτής παραγνώρισης, που είναι ο κάθε πολιτισμός (κουλτούρα), υποδηλώνει ένα τρόπο εμπλοκής του ασυνείδητου στις πολύ μακρές διάρκειες της ιστορίας με τη μορφή *μείζονος καταναγκασμού*. (Ας σημειωθεί ότι μια σειρά «αρχαϊσμοί», «επιβιώσεις» ανθίστανται στον αυστηρά εννοιολογικό χωρισμό, γιατί ενδεχομένως εκφράζουν βαθύτερες και μεγαλύτερες ιστορικής διάρκειας «συνέχειες»). Και, γενικότερα, οι μακρές και πολύ μακρές διάρκειες της ιστορίας δεν μπορούν χωρίς κόστος ν' αγνοούν την ύπαρξη του ασυνείδητου.

— Η δυνατότητα διαλόγου και μεταγραφής των ασυνείδητων ενορμήσεων, φαντασιώσεων και επιθυμιών με όρους των εκάστοτε διαθέσιμων συλλογικών κωδίκων επηρεάζει, με ποικίλους τρόπους και ένταση, τη μορφολογία του συστήματος των *δυνητικών όρων* επεξεργασίας και διατύπωσης, διανοητικής και πρακτικής, κάθε *κοινωνικής πρότασης*, καθώς και τη *συμβατότητά* της με τη λογική των συλλογικών συμπεριφορών (όρος υιοθέτησης κάθε καινοτομίας).

— Και κάθε αναδιατύπωση των δυνητικών όρων και καταναγκασμών, στα πλαίσια της ιστορικής εξέλιξης, ζητά ή εξυποννούμενα οφείλει να διαθέτει «πρόβλεψη» και για τη λογική του ασυνείδητου.

Έτσι, κάθε κουλτούρα τείνει όχι μόνο να απωθεί ορισμένα υλικά, αλλά και να οργανώνει τις διαπροσωπικές σχέσεις με βάση, από τη μια, την έκλυση ορισμένων προνομιακών αμυντικών μηχανισμών και από την άλλη, την ενεργοποίηση ορισμένων κατά κανόνα ασυνείδητων φαντασιώσεων. Ιστορικές περιστάσεις διέπουν, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, την εναλλαγή αυτών των φαντασιώσεων, που λειτουργούν σαν ιδεώδη, σαν πρότυπα ταυτοποίησης και νόρμες συμπεριφοράς, αλλά και σαν οδηγός σχήματα για τη δόμηση της εμπειρίας των μελών της κοινωνίας.

Παράδειγμα (σχηματοποιημένο): Στις συνθήκες της επανάστασης, που τη διεξήγαγαν άτακτες ομάδες ανταρτών, οι φαντασιώσεις αυτές θα ήταν πιο αποτελεσματικές αν συμπεριλάμβαναν στοιχεία όπως ο ήρωας που σώζει τη μητέρα (πατρίδα) ή η αγαθή πατρική μορφή που δεν ανταγωνίζεται, αλλά συμμαχεί με τον ήρωα. Αντίθετα, με το πέρασμα στο ανεξάρτητο κράτος, η φαντασίωση που είναι πιο πρόσφορη για την υποταγή/αποδοχή του νόμου θα έτεινε μάλλον να αναφέρεται σε μια σχέση όπου ο κυβερνήτης απαγορεύει στο υποκείμενο την προσπέλαση στο μητρικό αντικείμενο (ο

Μακρυγιαννικός λόγος παρέχει, σε σχέση ιδιαίτερα με τον Κωλέττη, άφθονες τέτοιες ενδείξεις).

Από την άλλη, η παρουσία του Τούρκου προσφέρει έτοιμο ένα αντικείμενο/έκδοχο όλων των κακών ιδιοτήτων και φορέα και στόχο των επιθετικών τάσεων, κινητοποιώντας έτσι μηχανισμούς διάσπασης, προβολής και μετατόπισης. Ενώ το πέρασμα σε συνθήκες νόμιμης Ελληνικής κυβέρνησης εξαλείφει αυτό το αντικείμενο και συνεπώς σπάζει την προηγούμενη διάταξη των αμυντικών μηχανισμών, προωθώντας στη θέση τους την απόθνηση ή την ταυτοποίηση. Συνεπώς, οι αντιστάσεις και οι μηχανισμοί που εμπλέκονται στην ιστορική διαδικασία εκτείνονται μέχρι τα βάθη της ψυχικής δομής του υποκειμένου.

Συνεπώς, κάθε αντίληψη για την αιτιότητα και, ευρύτερα, για την ιστορική διαδικασία, οφείλει να λαβαίνει υπόψη της και την ύπαρξη και δυναμική του ασυνείδητου ψυχισμού. Το ασυνείδητο είναι ιδιότυπος λόγος και το πεδίο ένταξής του στην ευρύτερη κοινωνική ζωή είναι *το πεδίο του λόγου, σ' όλες του τις εκφάνσεις*: Ρηματικές ή μη ρηματικές, εργαλειακές ή ποιητικές, με λέξεις ή με εικόνες ή με χειρονομίες, έκδηλα συμβατικά μηνύματα ή μύχιες προσωπικές φαντασιώσεις.

Η θέση αυτή του ασυνείδητου είναι μια πρόσθετη ένδειξη για το ότι το πεδίο του λόγου, (ειδοποιό γνώρισμα του ανθρώπου), είναι ένας «προνομιακός υποψήφιος» για την κατανόηση των διαδικασιών απαρτίωσης των επιμέρους στοιχείων στο όλο της κοινωνικο-ιστορικής διαδικασίας — για να τελειώσουμε ξαναγυρίζοντας στο κεντρικό, κατά το Σβορώνο, ζήτημα της σύγχρονης ιστορίας.

Πιστεύω ότι η μεγαλύτερη τιμή στους μεγάλους είναι η έκφραση της αλήθειας και γι' αυτούς τους ίδιους. Και θεωρώ ότι ένας από τους περιορισμούς της σκέψης του Ν. Σβορώνου (και όλης της κατάστασης πνεύματος που εκφράζει) είναι η αγνόηση ή απρόσφορη εννοιολογικά προσέγγιση του ασυνείδητου μέσα στην ιστορική διαδικασία. Όταν ο Ν. Σβορώνος θέλει να μελετήσει την «πολιτισμική συνέχεια του Ελληνισμού» και περιορίζει αυτή τη μελέτη στο «συνειδησιακό περιεχόμενο αυτού του λαού», τότε υποδεικνύει έναν περιορισμό της σκέψης του κι ένα δρόμο ίσως τον οποίον οι κατοπινοί του θα όφειλαν να μην τον αγνοούν.

---

* «Ο λόγος του Μακρυγιάννη: ψυχοδυναμική θεώρηση», περιοδικό Διαβάζω, τ. 101, 5-9-84, σελ. 106-107. Βλ. επίσης του ίδιου, «Ψυχανάλυση και Ιστορία», Περιοδικό Σύγχρονα θέματα, τ. 35 - 36 - 37, Δεκ. 1988, σελ. 223-225.